

הסוגיא השלוש עשרה – אבא בנימין (ה ע"ב - ו ע"א)

- [1] תניא, אבא בנימין אומר: על שני דברים הייתי מצטער כל ימי – על תפלתי שתהא לפני מטתי, ועל מטתי שתהא נתונה בין צפון לדרום. א. ברייתא דרין בה
- [2] על תפלתי שתהא לפני מטתי;
- [3] מאי לפני מטתי?
- [4] אילימא לפני מטתי ממש, והאמר רב יהודה אמר רב ואיתימא ר' יהושע בן לוי: מנין למתפלל שלא יהא דבר חוצץ בינו לבין הקיר? שנאמר: ויסב חזקיהו פניו אל הקיר ויתפלל (ישעיה לח ב).
- [5] לא תימא לפני מטתי, אלא אימא סמוך למטתי.
- [6] שתהא נתונה בין צפון לדרום;
- [7] דאמר רבי חמא ברבי חנינא אמר רבי יצחק: כל הנותן מטתו בין צפון לדרום הויין ליה בנים זכרים, שנאמר: וצפונך תמלא בטנם ישבעו בנים (תהלים ז ד).
- [8] רב נחמן בר יצחק אמר: אף אין אשתו מפלת נפלים. כתיב הכא: וצפונך תמלא בטנם (שם), וכתיב התם: וימלאו ימיה ללדת והנה תומים בבטנה (בראשית כה כד).
- [9] תניא, אבא בנימין אומר: שנים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא, טורפין לו תפלתו בפניו, שנאמר: טורף נפשו באפו הלמענך תעזב ארץ (איוב יח ד). ולא עוד, אלא שגורם לשכינה שתסתלק מישראל, שנאמר: ויעתק צור ממקומו (שם). ואין צור אלא הקב"ה שנאמר: צור ילדך תשי (דברים לב יח).
- [10] ואם המתין לו מה שכרו?
- [11] אמר רבי יוסי ברבי חנינא: זוכה לברכות הללו, שנאמר: לוא הקשבת למצותי ויהי כנהר שלומך וצדקתך כגלי הים, ויהי כחול זרעך וצאצאי מעיך (ישעיה מח יח-יט) וגו'.
- [12] תניא, אבא בנימין אומר: אלמלי נתנה רשות לעין לראות, אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין. ג. ברייתא שלישית דרין בה
- [13] אמר אביי: אינהו נפישו מינן וקיימי עלן כי כסלא לאוגיא.
- [14] אמר רב הונא: כל חד וחד מינן אלפא משמאליה ורבבתא מימינה.
- [15] אמר רבא: האי דוחקא דהוי בכלה, מנייהו הוי. הני ברכי דשלהי, מינייהו. הני מאני דרבנן דבלו, מחופיא דידהו. הני כרעי דמנקפן, מנייהו. האי מאן דבעי למידע להו, לייתי קיטמא נהילא ונהדר אפורייה ובצפרא חזי כי כרעי דתרנגולא. האי מאן דבעי למחזינהו, לייתא שלייתא דשונרתא אוכמתא

בת אוכמתא בוכרתא בת בוכרתא, ולקליה בנורא ולשחקיה ולימלי עיניה
מניה, וחזי להו. ולשדייה בגובתא דפרזלא ולחתמיה בגושפנקא דפרזלא
דילמא גנבי מניה. ולחתום פומיה כי היכי דלא ליתזק.

[16] רב ביבי בר אביי עביד הכי, חזא ואתזק. בעו רבנן רחמי עליה, ואתסי.

[17] תניא, אבא בנימין אומר: אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר:
לשמוע אלא הרנה ואל התפלה (מלכים א ח כח). במקום רנה שם תהא תפלה.

ד. ברייתא
רביעית

מסורת התלמוד

[1] בין צפון לדרום השווה מדרש תנאים לדברים כג יד; בבלי ברכות סב ע"א. [4] מנין למתפלל... הקיר
ירושלמי ברכות ד ד, ח ע"ב. [5] סמוך למטתי השווה לעיל, סוגיא ט, "קורא ק"ש ומתפלל", ד ע"ב.
[9] שנים שנכנסו... טורפין לו תפלתו בפניו השווה ירושלמי ראש השנה ב ו, נח ע"ב; סנהדרין א ב, יח
ע"ג; בבלי ברכות כו ע"א. [12-14] השווה תנחומא א משפטים יט, ושם עקב ד; דברים רבה ראה ד;
מדרש תהלים יז ו-נג. [14] ראה תהלים צא ז. [15] האי דוחקא דהוי בכלה... הני ברכי דשלהי... הני
מאני דרבנן דבלו... הני כרעי דמנקפן, מנייהו השווה בבלי חולין קה ע"ב. האי מאן דבעי למידע
להו... חזי כי כרעי דתנרנגולא השווה בבלי גיטין סח ע"א-ע"ב. ולשדייה בגובתא דפרזלא ולחתמיה
בגושפנקא דפרזלא בבלי גיטין שם. [17] השווה ירושלמי ברכות ה א, ח ע"ד; בבלי ברכות ז ע"ב-ח
ע"א.

רש"י

סמוך למטתי כל ימי נזהרתי שלא לעשות מלאכה ושלא לעסוק בתורה כשעמדתי ממטתי עד שאקרא
קריאת שמע ואתפלל. צפון לדרום ראש ומרגלותיה, זה לצפון וזה לדרום. ונראה בעיני שהשכינה
במזרח או במערב, לפיכך נכון להסב דרך תשמיש לרוחות אחרות. וצפונך לשון צפון, וסיפיה דקרא:
ישבעו בני. תמלא בטנם תמלא ימי הריונם. טורף נפשו באפו לך אומר: אשר גרמת לך לטרוף את
נפשך בפניך, ומה היא הנפש – זו תפלה, כמו שנאמר: ואשפוך את נפשי לפני ה' (שמואל א א טו).
הלמענך תעזב ארץ וכי סבור היית שבשבילך שיצאת תסתלק השכינה ויעזוב את חבירך המתפלל
לפניו? לוא הקשבת לשון המתנה היא. למצותי בשביל מצותי, אשר צויתי לגמול חסד. לראות כל
השדים העומדים לפניו. כי כסלא לאוגיא כשורת הפירה המקפת האוגיא שעושין תחת הגפנים, כמו
ששנינו (מועד קטן ב ע"א): אין עושין אוגיות לגפנים, לאסוף שם מים להשקות הגפן. כסלא הוא תלם
של מענה המקפת סביב סביב את תל האוגיא, והגפן נטוע בתל. ובריש נדרים (ו ע"ב): הדין אוגיא להוי
פאה. האי דוחקא דהוי בכלה פעמים שבני אדם יושבים רווחים ביום השבת שבאין לשמוע דרשה,
ודומה להם כיושבים דחוקים. הני ברכי דשלהי ברכים עייפיים. מאנו דרבנן דבלו בגדי התלמידים
שבליים מהר, והם אינם בני מלאכה שיבלו בגדיהם. מחופיא דידהו באין המזויקים ויושבין אצלם
ומתחככים בהם, חופיא לשון חופף ומפספס (שבת נ ע"א), פריי"ר בלע"ז. שליותא דשונרתא שליית
הולד של חתול נקבה. בוכרתא הבכורה לאמה. בת בוכרתא ואף אמה היתה בכורה. ולימלי עיניה
מניה ישים ממנה מעט בעיניו. כל לשון נתינה בעין קורהו בלשון גמרא לשון מלוי, לפי שבדבר מועט
הוא מלא. גובתא דפרזלא קנה חלול של ברזל. ולחתמיה לקנה. בגושפנקא דפרזלא בחותם של ברזל,
דבמידי דצייר וחתים לית להו רשותא, כדאמרינן בכל הבשר בשחיטת חולין (קה ע"ב). במקום רנה
בבית הכנסת, ששם אומרים הצבור שירות ותשבחות בנעימת קול ערב.

תקציר הסוגיא

ביסוד סוגיא זו עומד קובץ של ארבע ברייתות המביאות מדברי תנא בשם אבא בנימין; לאחר כל אחת משלוש הברייתות הראשונות מובא דיון אמוראי נרחב. במתכונתן הנוכחית בסוגיא, לשון ארבע הברייתות הוא כדלהלן:

תניא, אבא בנימין אומר: על שני דברים הייתי מצטער כל ימי: על תפילתי שתהא לפני מטתי, ועל מטתי שתהא נתונה בין צפון לדרום [1].

תניא, אבא בנימין אומר: שנים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא, טורפין לו תפלתו בפניו. ולא עוד, אלא שגורם לשכינה שתסתלק מישראל [9].

תניא, אבא בנימין אומר: אלמלי נתנה רשות לעין לראות, אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין [12].

תניא, אבא בנימין אומר: אין תפלה של אדם נשמע אלא בבית הכנסת, שנאמר: לשמוע אלא הרנה ואל התפלה. במקום רנה שם תהא תפלה [17].

שאר פסקאות הסוגיא דנות כאמור בשלוש הברייתות הראשונות. הביטוי "על שני דברים הייתי מצטער" מתפרש בסוגיא ועל ידי הראשונים לשון "על שני דברים הייתי נזהר/ משתדל" (אך מובן זה של "מצטער" אינו מתועד בשום מקום אחר), והשתדלות זו מתפרשת בפסקאות [2-8]: שתהא תפילתי סמוכה בזמן למיטתי ושתהא מיטתי נתונה בין צפון לדרום, לאור מימרות אמוראיות המדברות בשבח סגולה זו. פסקאות [10-11] הן הרחבה אמוראית של דברי אבא בנימין בברייתא שפיסקא [9], ופסקאות [13-16] הן הרחבות אמוראיות על נושא ריבוי השדים המוזכר בברייתא שבפיסקא [12].

קובץ זה של ברייתות רווי קשיים. כאמור, "מצטער" אין פירושו נזהר או משתדל, ותהביר הברייתא הראשונה אינו מובן אפוא: כיצד ניתן להצטער לעשות משהו – חיובי – בעתיד? ועוד: בברייתא הראשונה נאמר שאבא בנימין הקפיד להתפלל ערבית ו/או שחרית סמוך למיטתו, בבית, נזהג שלא זו בלבד שאינו מתועד בשום מקום אחר בנוגע לתפילה, דהיינו תפילת העמידה, אלא גם סותר את דברי אבא בנימין עצמו בעניין ההקפדה על תפילה בבית הכנסת, בברייתא הרביעית. הברייתא השנייה, בעניין "שניים שנכנסו להתפלל" ואמורים להמתין זה לזה, מסבכת את העניין עוד יותר, שהרי כפשוטו אין מדובר בתרחיש של תפילה בציבור בבית כנסת וגם לא בתרחיש של תפילה פרטית סמוך למיטה! לבסוף נעיר שהברייתא השלישית יוצאת דופן בהקשר זה: היא מתארת מצב ואינה מעודדת התנהגות, ואין לה קשר לתפילה.

בדיון מוצע שהברייתא הראשונה כללה במקורה רק את המילים "אבא בנימין אומר: על שני דברים הייתי מצטער כל חיי – על תפילתי ועל מיטתי". סתם כאן, ופירש בשתי הברייתות הבאות: כל חייו הצטער על תפילתו, שהרי כשניים מתפללים זה לצד זה והאחד מסיים לפני השני, השני אמור להמתין במקומו ולא לעקור רגליו עד שסיים חברו, מצב כמעט בלתי אפשרי בבית כנסת צפוף. וכל חייו הצטער על מיטתו, כלומר חשש ללכת לישון, שהרי מזיקין רבים תוקפים את האדם בשנתו. ואם תאמר בנוגע לצער הראשון, שיתפלל בביתו ביחיד, הרי אין תפילתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת.

שיחה זו של אבא בנימין על צערו וטעמיו השתמרה כקובץ של ארבע ברייתות עצמאיות ולא כברייתא אחת. לכן לא הובן מיד שהברייתות השנייה והשלישית הן הן תיאורי הצער על תפילתו של אבא בנימין ועל מיטתו, ובבבלי הבינו שהברייתא הראשונה עוסקת בצער על מיקום התפילה לעומת המיטה, ומיקום המיטה בכלל. כיוון שדברים אלו היו מן הסתם בשליטתו של אבא בנימין, אין לומר שהצטער על שלא הצליח בהם, והמילה "הצטער" התפרשה לשון השתדלות וזהירות: אבא בנימין נזהר להתפלל לפני מיטתו ובמיקום מיטתו. בגין פירוש זה זכתה הסוגיא להיכלל בפירקין, שהרי אף קריאת שמע שעל המיטה, הנידונה בסוגיא יא, "מטתו", לעיל, היא מעין תפילה סמוך למיטה. את עניין מיקום המיטה הסבירו על פי מקורות אמוראיים אשר אותם ציטטו בסוגיא, ואשר לפיהם יש להניח את המיטה בין צפון לדרום.

מבנה הסוגיא ומהלכה

סוגיא זו מובאת כאן משום שהביטוי "תפלתי... לפני מטתי" שבמאמר הראשון של אבא בנימין, מזכיר קריאת שמע ופסוקי דרחמי הנאמרים על המיטה לפי סוגיא יא לעיל, הסוגיא "מטתו". רוב המאמרים בקובץ עוסקים בתפילה, שהופכת מעתה להיות נושא העל של חטיבת האגדה המשתרעת מסוגיא יא לעיל, "מטתו" (ד ע"ב-ה ע"א), ועד סוגיא כ להלן, "רבא לבניה" (ח ע"ב).

סוגייתנו במתכונתה הנוכחית הינה קובץ של ארבע ברייתות המצטוות תנא בשם אבא בנימין, כשכל ברייתא בקובץ זוכה לדיון אמוראי, פרט לאחרון. וזה לשון הברייתות:

תניא, אבא בנימין אומר: על שני דברים הייתי מצטער כל ימי – על תפלתי שתהא לפני מטתי, ועל מטתי שתהא נתונה בין צפון לדרום.

תניא, אבא בנימין אומר: שנים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא, טורפין לו תפלתו בפניו. ולא עוד, אלא שגורם לשכינה שתסתלק מישראל.

תניא, אבא בנימין אומר: אלמלי נתנה רשות לעין לראות, אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין.

תניא, אבא בנימין אומר: אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת, שנאמר: לשמוע אלא הרנה ואל התפלה (מלכים א ח כח). במקום רנה שם תהא תפלה.

השם "אבא בנימין" אינו מופיע בשום מקום מחוץ לסוגיא שלנו. אהרן היימאן¹ מעלה אפשרות ש"אבא בנימין" זה הוא "אבא פנימון" המוזכר בירושלמי תרומות ג ו, מב ע"ב, כתנא של שתי ברייתות בעניין הקדמת תרומה לביכורים. ונראית השערה זו. התנא המכונה ברגיל בבבלי "פלימו" מכונה במקבילות "פנימון", וכבר הראה שאול ליברמן² ששמות אלו הם תעתיקים של השם היווני Polemon. עמדתו של התנא פלימו שבתוספתא סוטה א ב, עמ' 151, ובבבלי סוטה ד ע"א, מובאת בשם "פנימון" בירושלמי סוטה א ב, טז ע"ג בגירסת כתב יד רומי ובבבלי רבה נשא ט י, אך בירושלמי כתב יד לידן והבאים אחריו, בשם "מינימין" (דהיינו בנימין³). הדעת נותנת שהשתמשו בשם Polemon כשם יווני המקביל לבנימין.⁴ אין זה אומר בהכרח שאבא בנימין/אבא פנימון זהה לתנא המכונה פלימו/פנימון/מינימין סתם, במיוחד לאור העובדה שכינוהו ברוב סוגיות הבבלי "פלימו", ורק בסוגיא שלנו "אבא בנימין". מאידך, משמעות התואר "אבא" אינה ברורה כל צרכה, ואם מדובר בכינוי כבוד לחכמים שלא זכו לסמיכה, הרי שאין לשלול לחלוטין את האפשרות שהוא פלימו/פנימון/מינימין הוא אבא בנימין/אבא פנימון. יצוין שפלימו זה חי בדור אושא, ואף אבא שאול, ה"אבא" המפורסם ביותר מבין התנאים, פעל בדור זה.⁵

הביטוי "מצטער על... שתהא", שבברייתא הראשונה בקובץ, מוקשה. על פי רוב מפרשים "מצטער" לשון "משתדל" (רש"י: "נזהרתי"), אך לשון "צער" אינו מתאים בכגון דא, ולא מצינו שימוש זה במקום אחר.⁶ ולכן נראה שדברי אבא בנימין המקוריים הם: "על שני דברים הייתי מצטער כל ימי: על תפלתי ועל מטתי". סתם ולא פירש, ופירש אחר כך בברייתות הבאות:

1 תולדות תנאים ואמוראים, א, ערך "אבא בנימין".

2 תוספתא כפשוטה ח, עמ' 611.

3 ראה אנציקלופדיה מקראית, ערך "מינימין", והשווה האמורא הנקרא אבא בריה דרב מנימין בבבלי, ואביי בר בנימין או אבא בר מנימוי בירושלמי (ראה ערכים אצל מרגליות), אנציקלופדיה לחכמי התלמוד).

4 בניגוד לדעתו של ליברמן, תוספתא כפשוטה ח, עמ' 611, הרואה בגירסא "מינימין" שיבוש בעלמא.

5 ולולא דמסתפינא וחושש לכבודם של תנאים, הייתי מציע שמא ואולי הוסב הכינוי "אבא" על עבדים משוחררים. בבבלי ברכות טז ע"ב נאמר שעבדי בית הנשיא כונו "אבא" ו"אמא", ובבבלי פסחים לד ע"א נאמר: "אבא שאול גבל של בית רבי היה" (וכבר הראו החוקרים [ראה אפשטיין, תנאים, עמ' 162] ש"בית רבי" לאו דווקא, אלא הכוונה "בית הנשיא"), ומן הסתם, המועסקים במטבח בבית הנשיא, עבדים היו. ואם כן סביר שאף פלימו/פנימון עבד דובר יוונית היה, וכינוהו לפעמים "אבא", ובהשתחררו בחר בשם עברי, בנימין, הדומה לשמו היווני, פנימון, וכינוהו "אבא בנימין". ואפשר שאף שאר התנאים המכונים "אבא" ואחר כך שם, עבדים משוחררים היו, שהרי לרבים מהם שמות לועזיים שאינם מוכרים כשמות של יהודים: אבא אוריין/גוריון, אבא גוריא, אבא חלפא, אבא חגרא, אבא [יוסי] חליקופרי, אבא פנימון.

6 אין להביא סימוכין מן הביטוי "מצטער על פסוק/מקרא זה", שפירושו כמשמעו: הפסוק הטריד את מנוחתי משום שלא הבנתי אותו או משום שלא חשבתי שאזכה לקיים את המצווה שבו.

על תפילתי – "שנים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו... טורפין לו תפלתו בפניו... ולא עוד אלא שגורם לשכינה שתסתלק מישראל", והרי המתפללים בציבור דבר שבכל יום הוא שאין ממתנינים זה את זה בתפילתן ועוברים כנגד המתפללים, ועל מעשים כגון אלו הצטער אבא בנימין.

על מיטתי – "אלמלי נתנה רשות לעין לראות, אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין". והרי המזיקין פועלים בעיקר בשעת השינה, כנאמר בסוגיא י, "רבי אלעזר בר אבינא", לעיל (ה ע"א), והדבר גרם לאבא בנימין צער בשעה שעלה על מיטתו.

אלא שכעבור זמן צירפו ברייתות אלו בקובץ, יחד עם ברייתא רביעית: "אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת...", כשכל אחת מהן מוצגת בלשון ההצעה "תניא, אבא בנימין אומר", כעניין בפני עצמו. לכן התקשו לראות בשתי הברייתות האמצעיות פירוט ופירוש של הנאמר בברייתא הראשונה, ופירשו "על תפילתי ועל מיטתי", על מיקום תפילתי לפני מיטתי, ועל מיקום מיטתי. ובהיעדר הסבר אחר לעניין מיקום המיטה, פירשוהו על פי מימרות אמוראיות המעודדות את העמדת המיטה בין צפון לדרום. על פי פירושים אלו הוסיפו למימרא הראשונה את המילים "שתהא לפני מטתי" ו"שתהא נתונה בין צפון לדרום", על אף שתוספות אלו יצרו ביטוי עם תחביר מוקשה: "מצטער על... שתהא...", ועל אף שתחביר זה הצריכם לפרש מחדש את הפועל "מצטער" כמובן "משתדל, מתאמץ, נזהר".

עיוני פירוש

[4-2] על תפילתי שתהא לפני מטתי. מאי לפני מטתי? אילימא לפני מטתי ממש, והאמר רב יהודה אמר רב ואיתימא רבי יהושע בן לוי: מנין למתפלל שלא יהא דבר חוצץ בינו לבין הקיר? שנאמר: ויסב חזקיהו פניו אל הקיר ויתפלל (ישעיה לח ב)

יש כאן פירוש לפירוש: כאמור לעיל, אבא בנימין עצמו אמר רק שהיה מצטער על תפילתו ועל מיטתו, ולא התייחס כלל לכך שתפילתו צריכה להיות לפני מיטתו. עורך קדום הוסיף את המילים "לפני מטתי" לברייתא, ועורך מאוחר הקשה על העניין ממימרא של אמוראי ארץ ישראל, אשר לפיה על תפילה להיאמר לפני הקיר ללא חוצצין.⁷

בירושלמי ברכות ד ד, ח ע"ב מצאנו הלכה זו של תפילה לפני הקיר לא בשם אמוראי בבל, רב יהודה ורב, ולא בשם רבי יהושע בן לוי כמו בהצעה השנייה שלפנינו בגירסא שלנו בבבלי, אלא בשם אמוראי ארץ ישראל אחרים, ושם נשתמרו שלוש מסורות נוספות בנוגע לייחוס המימרא:

רבי יסא רבי חלבו, רבי ברכיה רבי חלבו, מטו בה בשם רבי אבדומא דמן חיפה: צריך אדם להסב פניו לכותל להתפלל. מה טעם? ויסב חזקיהו פניו אל הקיר (ישעיה לח ב).

ושמא נובע הייחוס לרבי יהושע בן לוי בגירסאות מסוימות בבבלי מהמשך הדברים שם: "באיזה קיר נשא עיניו? רבי יהושע בן לוי אמר בקירה של רחב...".

7 בכתב יד פירנצה ובכתב יד מינכן, במקום "ואיתימא ריב"ל" מצאנו: "ואמרי לה במתניתא תנא אבא בנימין אומר". נראה שגירסא זו היא ניסיון להתמודד עם קושי מסוים בהבנת הקושיא: למעשה אין דבר החוצץ בין המתפלל "לפני מטתו" לבין הקיר כאשר המיטה צמודה לקיר, שהרי רוב גופו של האדם פונה ישירות לקיר, וכפי שעולה מנוסח הדברים שבירושלמי, הדרישה היא לכוון את הפנים לקיר ולא דווקא להצמיד אליו את הגוף כולו. ואדרבה, נראה שהמימרא בעניין הקיר היא ממש ברוח מעשהו של אבא בנימין כפי שהיא מתוארת בברייתא המורחבת – רוב המתפללים אינם מקפידים להתפלל דווקא בסמוך לקיר, ובבית הכנסת הדבר אינו אפשרי כלל וכלל, והנה אבא בנימין הקפיד להתפלל "לפני מטתו", מן הסתם כשמיטתו צמודה לקיר! ואף על חזקיהו לא נאמר שהצמיד את כל גופו לקיר אלא שהסב פניו אל הקיר, ומן הסתם המתפלל לפני מטתו אף הוא מסב את פניו אל הקיר. ורק בקריאה מאוד מילולית של הברייתא המורחבת והמימרא בניסוחה הבבלי מתגלה הסתירה שביניהן. לכן הביאו גרסנים מאוחרים יותר את המימרא הסותרת בשם אבא בנימין עצמו, וכאילו לומר: אמנם אין סתירה של ממש בין מנהגו של אבא בנימין לבין מימרא זו, אבל אם שתיהן יצאו מפיו של אבא בנימין עצמו, העניין אומר דרשני: מדוע בברייתא הראשונה הוא מכנה את מיקומו בשעת התפילה "לפני מטתי" ואילו בהלכה הכללית שלו הוא נוקט בלשון "לא יהא דבר חוצץ בינו לבין הקיר"? וכתשובה מציינים שבברייתא הראשונה התכוון לא למיקום תפילתו אלא לשעת התפילה.

[5] לא תימא לפני מטתי, אלא אימא סמוך למטתי

בסוגיא ט, "קורא ק"ש ומתפלל", לעיל (ד ע"ב), דובר על "קריאת שמע סמוך למטתו" שחר וערב, בעקבות הפסוק "בשכבך ובקומך", ועניין זה בא לידי ביטוי בסוגיא יא, "מטתו", לעיל, במימרות בזכות קריאת שמע על המיטה כמצווה או כסגולה מיוחדת, מעבר לחיוב קריאת שמע של ערבית (ד ע"ב-ה ע"א). וראינו שבשני המקומות העניין מתבסס על הנוהג הארץ ישראלי לקרוא קריאת שמע של ערבית ממש על המיטה. אך עניין התפילה סמוך למיטה אומר דרשני. מן הסתם, אם "סמוך למטתי" הוא פירוש ל"לפני מטתי", הבא לציין שאין מדובר בסמיכות מקום אלא בסמיכות זמן, אזי מדובר בתפילת ערבית, שאותה יש להתפלל סמוך לפני המיטה. אך לא מצאנו הד לעניין זה כלל בספרות התלמודית – ואדרבה: בסוגיא ט, "קורא קריאת שמע ומתפלל", לעיל, נחשבת תפילת ערבית, במידה שנשמכת גאולה לתפילה זו, להפרעה בסמיכת קריאת שמע למיטה, אבל לא הוצע שם שיש יתרון דווקא בהצמדת התפילה למיטה.

לכן הסב רש"י (ד"ה סמוך למטתי) את העניין לתפילת שחרית: "סמוך למטתי" אין פירושו סמוך לפני [עלותי על] מיטתי, כצפוי במקרה שבו "סמוך" הוא פירוש ל"לפני", אלא סמוך לאחר קימתי ממיטתי, וזאת לאור ההלכות דלקמן (י ע"ב, יד ע"א) המעודדות זריזין המקדימין למצוות תפילה בבוקר, ללא עיסוק בענייני חולין לפני התפילה. אך ברור שיש כאן חריגה מן הפשט, וכפי שהצביע המהרש"א על אתר. רבנו חננאל פירש בעניין ערבית:

פירוש הא דאמרי רבנן שתהא תפילתי סמוך למיטתי, סמוך, כלומר שלא ישאר לי דבר מלאכה לעשותו ויהיה לבי טרוד עלי, אלא מאחרי תפילתי אסב על מיטתי לאכל. דבר אחר, שתהא תפילתי קודמת למטתי, כי אם אקדים מטתי לתפילתי, אני מתירא שמא תחטפני שינה וארדם ונמצאתי ישן בלא תפילה. דבר אחר, שתהא תפילתי סמוך למיטתי, למקום מיטתי, כדי שיהו עניינים מצויים שם אגב התפילה.

בפירושים הראשון והשלישי, "מיטתי" היא המיטה שעליה הסב אבא בנימין לאכול דווקא, והוא התפלל סמוך לפני שאכל או התפלל בבית כנסת הקרוב למקום סעודתו, והדוחק שבפירושים אלו ניכר. ואף הפירוש שלפיו התפלל סמוך לפני שהלך לישון ולא סמוך לאחר שהלך לישון אינו נראה, שכן קשה להניח מאן דהוא שקבע את תפילת ערבית שלו לאחר שהתעורר! אין ספק שהביטוי "סמוך למטה" שבפירוש בעל הגמרא כאן לברייתא לקוח היישר מסוגיא ט, "קורא קריאת שמע ומתפלל", לעיל (ד ע"ב), שם היה מוסב על קריאת שמע. בעל הגמרא התכוון לאחד משני דברים:

(1) אפשר שהתכוון להשתמש בברייתא זו של אבא בנימין כהוכחה לעמדת רבי יוחנן לעיל, המתקבלת הלכה למעשה, אשר לפיה יש לסמוך גאולה לתפילת ערבית, ולא לקרוא שמע סמוך למיטה. אומר בעל הגמרא: לא זו בלבד שרבי יהושע בן לוי טעה בדורשו שהתפילה תוקדם לקריאת שמע כדי שהיא תיקרא על המיטה ממש, אלא אדרבה, התנא אבא בנימין ראה יתרון בתפילת ערבית הנשמכת למיטה ובקריאת שמע של ערבית המרוחקת מן השינה, כשלפחות התפילה מבדילה ביניהן.

(2) אפשר שבעל הגמרא כאן התכוון לנסות ולפשר בין עמדות רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי דלעיל. אמנם לכאורה אין הנוהגים כרבי יוחנן מקיימים "בשכבך", שהרי התפילה מפסיקה בין קריאת שמע לבין העלייה על המיטה, אך בכל זאת ניתן לקיים "בשכבך" גם אליבא דרבי יוחנן, שהרי לאחר סמיכת גאולה לתפילה נחשב המכלול "קריאת שמע וברכותיה ותפילה" כיחידה אחת, ואת היחידה המשולבת הזאת הקפיד אבא בנימין להסמיך לפני עלותו למיטה.⁸

8 בין כך ובין כך ברור שלפי בעל הגמרא אין הקפדה על תפילת ערבית בבית הכנסת דווקא, ולכאורה הדברים סותרים את דברי אבא בנימין להלן, שאין תפילתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת. וראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה", ולהלן, עיוני הפירוש לפיסקא [17], והערה 16 שם.

[8-7] דאמר רבי חמא ברבי חנינא אמר רבי יצחק: כל הנותן מטתו בין צפון לדרום הויין ליה בנים זכרים, שנאמר... רב נחמן בר יצחק אמר: אף אין אשתו מפלת נפלים ...

בכל העדים פרט לדפוס: "דאמר רבי חמא ברבי חנינא ואמרי לה / ואיתימא רבי יצחק", וכן צריך לומר, שהרי רבי חמא ברבי חנינא היה מבוגר מרבי יצחק נפחא, הוא רבי יצחק סתם. נראה שמבין שתי המסורות, יש להעדיף את זו המייחסת את העניין לרבי יצחק. עניין נתינת המיטה בין צפון לדרום אינו מוזכר כלל מחוץ לסוגיא דידן. לפי המסורת השנייה מובאות בסוגיא דידן סגולות מיקום המיטה בשם רבי יצחק, אמורא ארץ ישראלי שהתגורר בבבל, ובשם רב נחמן בר יצחק הבבלי. וכיוצא בזה מצאנו בעניין קריאת שמע על המיטה כסגולה נגד המזיקין: הדברים מובאים בפי האמורא הארץ ישראלי רבי יצחק ומפי האמורא הבבלי רב יוסף (לעיל, סוגיא יא, "מטתו", ה ע"א; ירושלמי ברכות א א, ב ע"ד). בהקשר ההוא שיערנו שהדברים נאמרו על ידי רבי יצחק בהיותו בבבל ולכן זכו לתהודה כמאמרים בבליים דווקא, ונראה שהוא הדין לדברים הדומים הנאמרים כאן בזכות העמדת המיטה מצפון לדרום: רבי יצחק אמר את הדברים בבבל, ולכן הם זכו לפיתוח על ידי רב נחמן בר יצחק הבבלי ולתהודה בתלמוד הבבלי, ואינם מרומזים מחוץ לבבלי.⁹

[9] תניא, אבא בנימין אומר: שנים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא, טורפין לו תפלתו בפניו, שנאמר: טרף נפשו באפו הלמענך תעזב ארץ (איוב יח ד). ולא עוד, אלא שגורם לשכינה שתסתלק מישראל, שנאמר: ויעתק צור ממקומו (שם). ואין צור אלא הקב"ה, שנאמר: צור ילדך תשי (דברים לב יח)

במקום "שנים שנכנסו להתפלל" שבדפוס, גורסים כתבי היד פירנצה ופריז: "שנים שנכנסו לבית הכנסת", וכתב יד מינכן גורס: "שנים שנכנסו לבית הכנסת להתפלל". במקום "וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא" שבדפוס (וכיוצא בו בכתב יד פירנצה), גורסים כתבי היד פריז ומינכן "וקדם אחד מהם וסיים ויצא ולא המתין (אחד) לחברו".

ברייאת זו מוקשית ביותר, מכמה סיבות:

(1) לגירסת כתבי היד מדובר בשניים שנכנסו לבית הכנסת להתפלל, ועצם התרחיש אומר דרשני: הרי בבית הכנסת אין מתפללים בדרך כלל שניים שניים אלא ציבור שלם! ואף לגירסת הדפוס, ללא המילים "לבית הכנסת", העניין מוקשה: הרי כשאין מתפללים בציבור מתפללים בדרך כלל לחוד, ומהו אפוא פירוש הביטוי "שנים שנכנסו להתפלל"?

(2) הראשונים התקשו להבין את החטא כאן. מה רע במעשה הראשון? היציאה המוקדמת? הפגיעה בזולת? הרי"ף פירש: "הא פירשוה רבנן ואוקמוה בתפלת ערבית, שאם הניחו יחידי

9 אך צריך עיון מדוע שורבב שמו של האמורא הארץ ישראלי רבי חמא ברבי חנינא לכאן אם אכן מדובר במסורת בבליית בדברי רבי יצחק, בדומה לדבריו בעניין קריאת שמע על המיטה. ולשיטתנו בעל הגמרא הוא שהוסיף לתוך דברי אבא בנימין את המילים "שתהא נתונה בין צפון לדרום", ואפשר שרצה לשכנע שגם בארץ ישראל נהגו למקם את המיטה כך, ואילו לא הבאת הדברים בשם רבי חמא ברבי חנינא היינו מבינים שמדובר בעניין בבלי מקומי. לא מצאנו בספרות התנאים או בספרות הארץ ישראלית את עניין מיקום המיטה, אך מצאנו איסור להתפנות בין מזרח למערב: "וחפרת בה – אין נפנין לא למזרח ולא למערב אלא בין צפון לדרום" (מדרש תנאים לדברים כג יד). ובבבלי ברכות סב ע"א מתפרש העניין כפגיעה בכבוד המקדש דווקא: "תנו רבנן: הנפנה ביהודה לא יפנה מזרח ומערב אלא צפון ודרום, ובגליל לא יפנה אלא מזרח ומערב", ומן הסתם היה מיקום המיטה בין צפון לדרום קשור במקורו גם הוא לעניין זה, ובגליל יש להימנע ממיקום המיטה בין צפון לדרום ולמקמה בין מזרח למערב דווקא. לעומת זאת, בעל הסוגיא רצה להכניס לתוך הברייתא של אבא בנימין את רעיון מיקום המיטה בין צפון לדרום, למרות שאבא בנימין זה מן הסתם גלילי היה. כדי לעשות זאת, הוא היה חייב לנתק את עניין מיקום המיטה מעניין כבוד המקדש, ולהביא רק את מימרות אמוראי בכל שראו בכך סגולה כללית. וכדי שלא יטען הטוען שעדיין יש כאן עניין בבלי שלא היה צריך לעניין את אבא בנימין הגלילי, הביא בעל הסוגיא את המימרא העיקרית המצדדת במיקום המיטה בין צפון לדרום לא רק בשם רבי יצחק, שאולי אמר את הדברים בהקשר הבבלי, אלא גם בשם רבי חמא בר חנינא מציפורי.

ויצא, חוששין שמא יבא לידי סכנה. לפיכך צריך להמתין לו עד שמסיים את תפלתו, אך לפירושו זה עיקר חסר מן הספר, שהרי סתם אבא בנימין ולא פירש לא שמדובר בערבית ולא שמדובר במקום סכנה. רבינו חננאל מוסיף פירושו נוסף אשר לפיו החטא הוא הגרימה לשכינה שתסתלק, שאין שכינה שורה אלא בשניים. אך גם פירושו זה מוקשה, שהרי המקורות שלפיהם שכינה שורה בשניים אומרים שהיא שורה גם ביחיד (אבות ג ב, ג ו, ולהלן ע"א).

(3) מחילופי הגירסאות נראה שחלק מן המילים בברייתא אינן מקוריות, שהרי האלמנטים השונים: "וסיים", "ולא המתין לחברו", "ויצא", מופיעים בסדר שונה בעדים השונים, סימן לתוספת. ברם מהו המקור ומהי התוספת?

(4) מן הפסוק באיוב (ח יד) נראה שטריפת "תפלתו בפניו" היא החטא והעזיבה היא העונש, כמו גם סילוק השכינה שבהמשך. אך בברייתא עצמה אומר אבא בנימין את ההפך: "למענך תעזב ארץ", דהיינו עזיבת בית הכנסת כשהחבר מתפלל, גורמת ל"טרף נפשו באפו".

מכל זה נראה לשחזר את הברייתא המקורית על פי דברי ריש לקיש בסוגיית "בית הכנסת", להלן ח ע"א:

אמר ריש לקיש: כל מי שיש לו בית כנסת בעירו ואינו נכנס שם להתפלל נקרא שכן רע, שנאמר: כה אמר ה' על כל שכני הרעים הנוגעים בנחלה אשר הנחלתי את עמי את ישראל (ירמיה יב יד). ולא עוד, אלא שגורם גלות לו ולבניו, שנאמר: הנני נותשם מעל אדמתם ואת בית יהודה אתוש מתוכם (שם).

גם הפסוק שלנו: "למענך תעזב ארץ", עוסק לפי פשוטו בעונש גלות. ואם מצאנו גם בברייתא שלנו וגם בדברי ריש לקיש פסוק בעניין עונש גלות לישראל, המוסב על ידי הדרשן למעשה של "שכנות רעה" בענייני בית הכנסת, נראה שיש להגיה ולפרש את הסתום על פי המפורש. לכן נראה להגיה בברייתא שלנו הגהה קלה כדלהלן:

גירסה שלפנינו

שנים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם להתפלל ולא המתין את חברו ויצא, טורפין לו תפלתו בפניו, שנאמר: טרף נפשו באפו הלמענך תעזב ארץ. ולא עוד, אלא שגורם לשכינה שתסתלק מישראל, שנאמר: ויעתק צור ממקומו. ואין צור אלא הקב"ה, שנאמר: צור ילדך תשי.

גירסה מוגהת

שנים שנכנסו להתפלל וקדם אחד מהם ולא המתין לחברו, טרף את תפלתו בפניו, שנאמר: טרף נפשו באפו הלמענך תעזב ארץ. ולא עוד, אלא שגורם לשכינה שתסתלק מישראל, שנאמר: ויעתק צור ממקומו, ואין צור אלא הקב"ה, שנאמר: צור ילדך תשי.

את עניין טריפת תפלתו של הזולת יש לפרש על פי הנאמר להלן, ברכות כו ע"א:

רב איקלע לבי גניבא וצלי של שבת בערב שבת, והוה מצלי רבי ירמיה בר אבא לאחוריה דרב, וסיים רב ולא פסקיה לצלותיה דרבי ירמיה... ושמע מינה אסור לעבור כנגד המתפלל. מסייע ליה לרבי יהושע בן לוי, דאמר רבי יהושע בן לוי: אסור לעבור כנגד המתפלל. איני? והא רבי אמי ורבי אסי חלפי! רבי אמי ורבי אסי חוץ לארבע אמות הוא דחלפי.

וכיוצא בזה בירושלמי ראש השנה ב ו, נח ע"ב (ירושלמי סנהדרין א ב, יח ע"ג):

רבי חייה בר ווה הוה קאים מצלי. עאל רבי כהנא וקם ליה מצלי מן אחורויי. מן דחסל רבי חייה בר בא מן צלותיה יתיב ליה דלא מיעבור קומוי רב כהנא. שרי רב כהנא מאריך בצלותיה. מן דחסל רבי כהנא אמר ליה: הכין אתון נהיגין גביכון מצערין רברביכון?...

שני סיפורים אלו מסבירים את הרקע ל"שנים שנכנסו להתפלל". הכוונה היא לשניים שהתפללו זה מאחורי זה במקום כלשהו, כשתפילתו של הראשון הזכירה לשני שהגיע זמן התפילה, והשני התחיל להתפלל מאחורי הראשון ואחריו בזמן. תופעה זו, המוכרת גם בימינו, היתה שכיחה למדי גם בימי התלמוד, אם לשפוט לפי שני הסיפורים שהגיעו לידנו, והעדות על רבי אמי ורבי אסי. וממירת רבי יהושע בן לוי המובאת בבבלי ברכות כו ע"א אנו למדים שאסור לעבור כנגד המתפלל, פן תוסח דעתו מתפילתו. נראה שהביטוי "טרף תפלתו בפניו" התייחס לעניין זה, והיה החטא ולא העונש. "לא המתין לחברו" פירושו לא המתין לסוף תפלתו של חברו לפני שעבר לפניו בדרכו אל ענייניו לאחר תפילתו, וכפי שעולה מן הסיפור בירושלמי, שרב כהנא ציער את רבי חייא בר אבא בכך שהאריך בתפילתו ו"לכד" את רבי חייא בר אבא במקום תפילתו.

נראה שכוונת הברייתא היא, שהטורף תפילתו של חברו בדרך זו נענש בעונש גלות: "הלמענך תעזב ארץ", ולא עוד, אלא גורם לשכינה שתסתלק מישראל. אבא בנימין לא טרח לציין במפורש "גורם גלות לו ולבניו, שנאמר: הלמענך תעזב ארץ", שהרי סיפא דהאי קרא הוא, והמילה "למענך" מציינת בפירוש שמדובר בעונש על "טרף נפשו באפו". אך ברבות הימים הוטרדו מן המילים "ולא עוד" שבהמשך המימרא, האמור לציין את המשך עונשו של מי שלא המתין – שהרי לא צוין לפני כן עונש כלשהו אלא תוצאה בלבד, שהוא טורף את תפילתו של חברו! לכן תפסו את המילים "טרף תפלתו בפניו" כעונש, וגרסו "טורפין לו תפלתו בפניו", ואת המילים "ולא המתין לחבירו" תפסו כעיקר, ופירשו שיצא לפני שסיים חברו את תפילתו, ולא חיכה לו ללוותו.

[11-10] ואם המתין לו מה שכרו? אמר רבי יוסי ברבי חנינא: זוכה לברכות הללו, שנאמר: לוא הקשבת למצותי ויהי כנהר שלומך וצקדתך כגלי הים, ויהי כחול זרעך וצאצאי מעיך (ישעיה מח יח-יט) וגו'

הפסוק שמביא רבי יוסי אינו קשור בכלל למקרה דנן, ונראה שבעל הגמרא שפירש מחדש את הברייתא (ראה עיוני הפירוש לפיסקא [9]) גם הסב את דברי רבי יוסי, שנאמרו במקורם בהקשר אחר, לענייננו. ואפשר שהוטרד מאי ההתאמה שבין המעשה – עזיבת החבר בשעת התפילה או יציאה מוקדמת מבית הכנסת – לבין העונש. מעשים טובים הקשורים בבית הכנסת מזכים בדרך כלל בשכר, אך אי עשייתם אינה גוררת בדרך כלל עונש חמור כל כך. אמנם בעל הגמרא לא הרשה לעצמו למחוק את העונש החמור המוסב, לפירושו, על עזיבת החבר, אך הוא הוסיף מימרא מתאימה יותר שלפיה הממתין זוכה לברכות, כדברי רבי יוסי.

[14-12] תניא, אבא בנימין אומר: אלמלי¹⁰ נתנה רשות לעין לראות, אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין. אמר אביי: אינהו נפשי מינן וקיימי עלן כי כסלא לאוגיא. אמר רב הונא: כל חד וחד מינן אלפא משמאליה ורבבתא מימינה

מעין מקבילה לברייתא זו ולשתי המימרות הבאות יחד איתה כאן בסוגיא מצאנו בכמה מדרשי אגדה: תנחומא א משפטים יט; תנחומא עקב ד; דברים רבה ד; מדרש תהלים יז ח. וזה לשון התנחומא משפטים:

אמר רבי יהושע בן לוי: מהו יפול מצדך אלף? הקב"ה מוסר לכל אחד ואחד מישראל רבוא ואלף מלאכים שהיו משמרין אותו ועושין לו דרך. ואחד מהן מכריז לפניו ואומר: תנו כבוד לצלמו של הקב"ה, לפי שכל העולם כלו מלא רוחות ומזיקים.

אמר רבי יהודה בר שלום בשם רבי לוי: אין לך בית רבע בחללו של עולם שאין בו תשעה קבין מזיקין.

והיאך עשויין? אמר רבי לוי: פורמא [= מסויה] בפניהם, כגון חמורים של טוחנים. וכשהעוונות גורמין הפורמא נגלה והאדם נשתטה...

שלוש המימרות שבמדרש מקבילות לברייתא ולשתי המימרות שבסוגיא שלנו: מימרת רבי יהושע בן לוי במדרש בעניין "רבוא ואלף מלאכים" מימין ומשמאל מקבילה למימרת רב הונא בעניין ריבוא ואלף המזיקין שבסוגיא שלנו, אך בעוד שבאגדה מדובר במספר המלאכים המגינים מפני המזיקין הרבים, בסוגיא שלנו מדובר במספר המזיקין. מימרת רבי יהודה בר שלום בשם רבי לוי במדרש מקבילה למימרת אביי בסוגיא: שתיהן עוסקות בתפוצה הרבה של המזיקין בעולם. ומימרת רבי לוי עצמו במדרש מקבילה לברייתא של אבא בנימין בסוגיא שלנו, אך בעוד שלפי פשוטם של דברים עוסק אבא בנימין בכיסוי עיני האדם, שאינו רואה את המזיקין ומשום כך מסוגל לעמוד בפניהם, עוסק רבי לוי בכיסוי עיני המזיקין (העיניים הרעות), שאין להם רשות להסתכל בבני האדם עד שאלו חוטאים.

מה היחס בין המקורות? דומה שהבבלי משמר את המסורת המקורית בכל אחד מן המקרים. הברייתא של אבא בנימין משתמעת לשני פנים: "אלמלא נתנה רשות לעין [של הבריה] לראות [את המזיקין]" ו"אלמלא ניתנה רשות לעין [של המזיקין] לראות [את הבריה]". רבא בהמשך הסוגיא ודאי מבין שלא ניתנה רשות לעין האדם לראות את המזיקין, שהרי הוא מביא מתכון לתכשיר שיועיל לראיית השדים. לעומת זאת, נראה שבמדרש פירשו את דברי אבא בנימין לפי הפירוש השני: לא ניתנה רשות למזיקין להסתכל בבני האדם. ומכיוון שניתן להבין את המדרש כגלגול ופירוש של הברייתא אך קשה להבין את הברייתא הדורששמעית כפירוש וגלגול של המדרש, נראה שהברייתא משמרת את הנוסח המקורי של הדברים. נראה שלפי פשוטם של דברים מתייחסת הברייתא לשאלה הצפויה: אם אכן קיימים מזיקין בעולם, למה אין רואים אותם? אבא בנימין משיב שמדובר בחסד שעשה הקב"ה כדי שנוכל לעמוד בפניהם: "אלמלי ניתנה רשות לעין לראות, אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקין". במדרש פירשו את הברייתא לפי האמונות בעין הרע: הסתכלות המזיק באדם היא שמזיקה, ולכן נתן מסויה על פניו עד שניתנת לו הרשות להזיק.

ונראה גם שמימרת אביי בבבלי קדמה למימרא המיוחסת לרבי יהודה בר שלום בשם רבי לוי כפי שהיא מובאת במדרשים. אביי התייחס באופן כללי לכמות המזיקין בדימוי ציורי, ואילו במדרש תרגמו את המטפורה של אביי ליחס מתמטי של תשעה קבין לבית רובע. מסתבר שהמפורש הוא הסבר לדימוי הסתום. יצוין שרעיון ריבוי השדים יסודו באמונות פרסיות, ולכן מסתבר שמוצא המימרא בבלי.¹¹

ונראה גם שמימרת רב הונא בבבלי קדמה למימרא המיוחסת לרבי יהושע בן לוי במדרשים. הפסוק "יפול מצדך אלף ורבבה מימינך" (תהלים צא ז) מתפרש לפי פשוטו במזיקין, כמו בבבלי, ולא במלאכים המגינים מפני המזיקין, כמו במדרש. ונראה שבמדרש ערבבו בין הפסוק "כי מלאכיו יצוה לך" (תהלים צא יא) והפסוק "יפול מצדך אלף ורבבה מימינך" שבאותו פרק, או שדימו מערכת של מלאכים ומזיקין הנלחמים אחד נגד אחד. בין כך ובין כך, ברור שהמסורת על מספר המזיקין קדמה למסורת על מספר המלאכים, המבוססת עליה.

[15] אמר רבא: האי דוחקא דהוי בכלה, מנייהו הוי. הני ברכי דשלהי, מינייהו. הני מאני דרבנן דבלו, מחופיא דידהו. הני כרעי דמנקפן, מנייהו

רבא מסביר כמה וכמה תופעות טבע כמעשי שדים: צפיפות, עייפות בברכיים, בליית בגדים ונקיפת כרעיים. הסברים מעין אלו נמסרו על ידי אביו מפי רבה בבבלי חולין קה ע"ב, לצד הסברים נטורליסטיים לאותן תופעות, כגון אלו:

אמר אבוי: מריש הוה אמינא האי דלא משו מיא בתראי על ארעא משום זוהמא. אמר לי מר: משום דשריא רוח רעה עליהו ... ואמר אבוי: מריש הוה אמינא האי דכנשי נשווראה משום מנקוריתא. אמר לי מר: משום דקשי לעניותא... ואמר אבוי: מריש הוה אמינא האי דלא יתבי תותי מרזיבא משום שופכים. אמר לי מר: משום דשכיחי מזיקין.

מדוגמאות אלו ברור שההסבר הנטורליסטי וההסבר המאגי הם למעשה אותו הסבר: זוהמה פיזית מתפרשת כרוח רעה, ניקיון מתפרש כמידה טובה ולכן כסגולה לעשירות, סכנת השפכים מתפרשת כמעשה מזיקין המתנפלים על אדם דווקא ביושבו מתחת למרזב. ואף בביטוי הנפוץ: "השטן מקטרג בשעת סכנה"¹², מסתמנת אותה תפיסה. מקומות מסוכנים "מועדים לפורענות" משום שהשטן מנצל את הסכנות הקיימות ממילא כדי להציק לאדם המסתכן, ולמעשה נוצרת קורלציה מוחלטת בין הסכנה הפיזית לסכנה המטפיזית. יש לראות בדברי רבא כאן ביטוי לאותה תפיסה: גם אם ניתן לפרש דברים לא נעימים כתופעות טבעיות יש להוסיף את המזיקין לתמונה, ולהניח שהמזיקין מנצלים את תופעות הטבע כדי להזיק.

האי מאן דבעי למידע להו, לייתי קיטמא נהילא ונהדר אפורייה
ובצפרא חזי כי כרעי דתנרנגולא

לפי התפיסה הבבלית, לשדים יש כרעי תרנגול; השווה בבלי גיטין סח ע"ב. ישעיהו גפני מציע שמסורת זו מתאימה "לדימונולוגיה האיראנית שייחסה צורת עופות לכמה וכמה יצורים מצבא השדים והרוחות"¹³. אך לפי בבלי גיטין סח ע"א-ע"ב אשמדאי היה ניכר רק בכרעיו שהיו ככל הנראה ככרעי התרנגול, ואפשר שהמסורת שם נובעת מן הסוגיא שלנו. דומה שההתייחסות לעקבות תרנגולים בעפר שלרגלי המיטה הוא דימוי הרבה יותר פרוזאי מזה, ואפשר שיסוד העניין בערבוב שני סוגי "מזיקין", במקורות תנאיים, המילה "מזיקין" פירושה לפעמים בעלי חיים מזיקים, כגון נחש ועקרב.¹⁴ ואפשר שגם התרנגולים, שהסתובבו בבית בסביבות המיטה, כונו בשלב הראשון "מזיקין", שהרי מטבע הדברים יכולות גם חיות בית אלו לגרום נזקים על ידי ניקור וכיוצא בזה (והשווה משנה עדויות ו א), ומכאן הרעיון שעקבות התרנגולים שבעפר ליד המיטה הם עקבות של "מזיקין".

האי מאן דבעי למחזינהו, לייתא שלייתא דשונרתא אוכמתא בת
אוכמתא בוכרתא בת בוכרתא, ולקליה בנורא ולשחקיה ולימלי עיניה
מניה, וחזי להו

למתכונים מעין אלו ראה בבלי גיטין סז ע"ב-ע"א. יהושע טראכטנברג מציין למקבילות לשימוש באיברי חיות במאגיה היהודית והנוצרית של ימי הביניים.¹⁵

12 ירושלמי שבת ב ו, ה ע"ב; בראשית רבה צא.

13 י' גפני, יהודי בבל, עמ' 170.

14 ראה לעיל, הדיון בסוגיא ו, "חורבה", עיוני הפירוש לפיסקא [7], וציונים שם.

15 J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, New York 1939, pp. 128-130, וציונים בהערה 24 שם.

ולשדייה בגובתא דפרזלא ולחתמיה בגושפנקא דפרזלא דילמא גנבי
מניה. ולחתום פומיה כי היכי דלא ליתזק

לכליאת השד, השווה בבלי גיטין סח ע"א.

[17] תניא, אבא בנימין אומר: אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית
הכנסת, שנאמר: לשמוע אלא הרנה ואל התפלה (מלכים א ח כח). במקום
רנה שם תהא תפלה

ברייתא זו סותרת את הברייתא הראשונה אשר לפיה אבא בנימין התפלל "לפני מטתו", כלומר:
בביתו.¹⁶ ומכאן ראייה נוספת לכך שהברייתא הראשונה לא כללה במקורה את המילים "לפני
מטתי", והתייחסה לצערו של אבא בנימין על כך שכשמתפללים בציבור קשה להישמר מלעבור
כנגד המתפללים ולהטריד את כוונתם.¹⁷

16 בירושלמי ברכות ה א, ח ע"ד מקשים מדרכי יוחנן אדרבי יוחנן בעניין דומה: "אמר רבי יוחנן: המתפלל בתוך ביתו כאילו מקיפו
חומה של ברזל. מחלפה שיטתיה דר' יוחנן דר' יוחנן, תמן אמר ר' אבא אמר רבי חייא בשם רבי יוחנן: צריך אדם להתפלל
במקום שהוא מיוחד לתפילה. וכה אמר אכן? כאן ביחיד וכאן בציבור." אך נראה שלפי פשוטם של דברי רבי יוחנן אין כל
סתירה בין שתי המימרות: "כאילו מקיפו חומה של ברזל" הוא לשון גנאי, כאילו מפרידה חומה של ברזל בינו לבין המקום
(השווה ירושלמי ברכות ה ד, ט ע"ד: "תנא אביי בי ר' בנימין: העומדים לאחורי הכהנים אינם בכלל ברכה. העומדין לפני
הכהנים, אמ' רבי חייא בר ווא: אפי' חומה של ברזל הברכה מפסקתה", ולפי זה נראה לומר שחומה של ברזל הוא בדרך כלל
לגריעותא), ועל האדם להתפלל במקומו הקבוע שבבית הכנסת. והירושלמי הוא שהבין "מקיפו חומה של ברזל" כברכה, ולכן
פירש שניתן עקרונית להתפלל ביחיד, אלא שאז יש להתפלל בבית, ועל הציבור להתפלל במקום המיוחד לתפילה.
17 ראה לעיל, מדור "מבנה הסוגיא ומהלכה".